Dünya Tarihinde Orta Asya

Peter B. Golden

Çeviren:
Yahya Kemal Taştan

ÖTÜKEN

Peter B. Golden; 1941 yılında doğdu. Lisans öğretimini 1963 yılında New York Şehir Üniversitesi Queens College'de tamamladı. Doktora öğretimini 1970 yıllarında Columbia Üniversitesi'nde Tarih alanında tamamlayan Golden, 1967-1968'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bulundu. Yıllarca Rutgers Üniversitesi Türk Tarihi ve Ortadoğu Araştırmaları kürsüsünde profesör olan çalıştı. Türk halkları ve Orta Asya tarihiyle ilgili yayımlanmış pek çok kitabı ve makalesi vardır. Eserlerinin ve makalelerinin bir kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Golden'in *Türk Halkları Tarihine Giriş* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), *Hazar Çalışmaları* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006) Türkçeye kazandırılmıştır.

Yahya Kemal Taştan; 1976 yılında Reutlingen'de dünyaya geldi. Lisans eğitimini Süleyman Demirel Üniversitesi bünyesinde 1998 yılında tamamladı. 1999 yılında Kırıkkale Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2004 yılında Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl Gazi Üniversitesi'nde Doktora eğitimine başladı. 2010 yılında *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları* adlı teziyle Doktor unvanını kazandı. 2012 yılından beri Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmalarını sürdürmektedir. Ekim 2014'te Doç. Dr. unvanını elde eden TAŞTAN modernleşme, milliyetçilik, tarih yazımı, erken modern dönem ve seyahatname konularında çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Editörün Ön Sözü/ 9

•

Türkçe Baskıya Ön Söz/ 11

•

Çevirenin Ön Sözü/ 13

•

Giriş

Halklar Tabakası/ 17

•

Birinci Bölüm

Göçebeliğin Doğuşu ve Vaha Şehir-Devletleri/ 27

•

İkinci Bölüm

İlk Göçebeler: "Savaşı Meslek Edinenler"/ 45

•

Üçüncü Bölüm

Kutlu Kağanlar: Türkler ve Halefleri/ 65

•

Dördüncü Bölüm

İpek Yolu Şehirleri ve İslâm'ın Zuhuru/ 87

•

Beşinci Bölüm

Bozkır Semâlarında Hilâl:
İslâm ve Türk Halkları/ 107

•

Altıncı Bölüm
Moğol Kasırgası/ 125
•
Yedinci Bölüm
Son Cengizliler, Timur ve Timurlu Rönesansı/ 145
•
Sekizinci Bölüm
Barut Çağı ve İmparatorlukların Tazyiki / 165
•
Dokuzuncu Bölüm
Modernite Meseleleri/ 191
•
Zaman Dizini/ 217
•
İleri Okumalar/ 223
•
Genel Ağ/ 229
•
Dizin/ 233

Editörün Ön Sözü

"Eski" dünya tarihinden mühim bir değişiklik arz eden bu kitap, okuyucularına dünya ve dünya halklarının bilgilendirici, canlı ve bugünkü tarihini sunan yenilikçi *New Oxford World History* serisinin bir parçasıdır. Birkaç yıl öncesine kadar dünya tarihinin genellikle Batı -Avrupa ve ABD- tarihi manasına geldiği kabul edilir; dünyanın geri kalanı hakkında çok az bilgi verilirdi. "Eski" dünya tarihinin bazı nüshalarında Avrupa ve ABD *haricindeki* dünyaya dikkat çekilmekteydi. Bu nevi dünya tarihinin okuyucuları, dünyanın geri kalanının tuhaf âdetlere sahip ve farklı dilleri konuşan egzotik insanlardan ibaret olduğu intibaına kapılabilirdi. Bununla beraber diğer bir "eski" dünya tarihi, dikkatini ilk önce büyük medeniyetlerin başarıları üzerine celbederek bölgelerin ve dünya halklarının hikâyesini sunardı. Büyük binalar, nüfuzlu dünya dinleri ve kudretli hükümdarlar hakkında bilgi sahibi olunur; fakat alelâde insanlar yahut daha genel, iktisadî ve içtimaî modeller hakkında çok az şey öğrenilirdi. Dünya halkları arasındaki karşılıklı münasebetler çoğunlukla tek yönlü bir bakış açısıyla anlatılırdı.

Bu seri, dünya tarihini farklı bir tarzda anlatmaktadır. Evvela, dünyanın bütün ülkelerini ve bölgelerini içerdiği, beşeriyetin tüm tecrübelerini, hatta büyük medeniyetlerin yanı başında yaşayan, tarihten mahrum sözde halkları bile tetkik ettiği için şümullüdür. Böylece "yeni" dünya tarihçileri, bütün beşer tarihini, hatta yazılı tarihten milyonlarca yıl geriye uzanan müşterek bir hisseyi paylaşmaktadırlar. Bazı "yeni" dünya tarihleri dikkatlerini tüm kainata, hatta hikâyenin başlangıcını çarpıcı şekilde değiştiren büyük patlama (*bing bang*) hadisesine kadar giden bir "büyük tarih" bakış

açısına teksif eder. Bir müellifin dediği gibi kimileri ayın zaviyesinden bakarak bugünkü dünya tarihinin yeni küresel çerçevesini görmektedir. Katılıyoruz. Fakat biz de tüm beşeriyetin kayda değer tecrübelerini tahlil ve yeniden inşa ederek yakından bir fotoğrafını çekmek arzusundayız.

Bu, her yerde meydana gelen ve her zaman ortaya çıkabilen veya bilinmeye değer olan her şeyden bahsetmek demek değildir; mamafih muhtelif cemiyetlerin ve kültürlerin hem farklı hem de birbirleriyle münasebettar hikâyeleri nazarıdikkate alınarak elde edilecek pek çok şey vardır. Bu münasebetleri tesis etmek, yeni dünya tarihinin hâlâ mühim bir başka meselesidir. Bu husus halklara, mekânlara ve zaman dilimlerine müteallik -kültürel, iktisadî, siyasî, dinî ve içtimaî- her türlü münasebetin önemine dikkat çekmektedir. Kıyaslamalar yapmak ve benzerlikler bulmak mümkündür. Mihrakı ister belli bir ülke yahut bölge ya da ister bütün dünya olsun, hem mukayeselerin ve hem de karşılıklı münasebetlerin vurgulanması, tarih anlayışını derinleştirebilecek ve genişletebilecek bir küresel çerçeve geliştirmek için son derece mühimdir.

Yeni dünya tarihinin bir disiplin olarak doğuşu, tam zamanında ortaya çıkmıştır. Okullarda ve umum halk nazarında dünya tarihine duyulan ilgi çok büyüktür. Başka milletleri ziyaret edebilmek, dünyanın her yerindeki insanlarla konuşabilmek, çalışabilmek ve küresel hadiseler neticesinde bir değişim yaşamak mümkündür. İktisadî şartlar, çevre, iletişim, sağlık ve tıp misallerinde olduğu gibi savaş ve barış da dünya nüfusunu etkiler. *New Oxford World History*, mahallî tarihleri küresel bağlamda ele almakta ve dünya hadiselerine alelâde insanların gözünden bakmamıza imkân tanımaktadır. Mahallî ve küresel olanın harmanlanması, yeni dünya tarihini de izah etmektedir. Geçmişteki küresel ve mahallî şartların seyrini anlamak, bize kendi dünyamızı tetkik ve teşekkül aşamasında olan birbirine merbut gelecekleri tasavvur etmemiz için araçlar sunmaktadır.

Bonnie G. Smith
Anand Yang

Türkçe Baskıya Ön Söz

Bu mütevazı eserin Türkçe tercümesinden çok memnun oldum. Kitabımı bu alanda yalnız sathî bilgiye sahip olan İngilizce okur kitlesi için hazırladığım halde, yazarken daima Türk okuyucuyu göz önünde bulunduruyordum. Türk okuyucuları için *Dünya Tarihinde Orta Asya*'nın sayfalarında gözüken isimler, halklar ve yer adları yabancı olmayıp Türkiye Türkleri tarihinin ayrılamaz parçalarıdır. Hemen hemen elli sene önce, New York'taki Columbia University'de hocam, meşhur Budapeşte Türkoloji "okulu"nun bir ürünü olan Prof. Tibor Halasi-Kun'un yanında, Türkoloji ve Orta Asya'nın tarihiyle ilgilenmeye başladım. Doktora tezimi yazmaya başladığım zaman hem Türkiye Türkçesi hem de Türkiye dışında konuşulan çeşitli Türk dilleri hakkında bilgimi genişletmem gerektiğinin farkına vararak 1967 yılında bilhassa eski, ortaçağ, muasır diller ve filolojileri hakkında Türkoloji ihtisası yapmak için Türkiye'ye gelip gittim. Ankara'da, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde geçirdiğim on üç ay zarfında Hasan Eren, Saadet Çağatay ve Zeynep Korkmaz gibi meşhur Türk hocalarının yanında okuma fırsatım oldu. Bu zaman dilimi, sonraki araştırmalarımda silinmez bir iz bıraktı. Onlara çok şey borçluyum. Neticede Orta Asya ve Türk Dünyası üzerine çalışmalarımda Türk biliminin çok mühim ve devam eden etkisi bulunmaktadır.

Bu kitap Oxford University Press tarafından yayımlanan *The New Oxford World History* adlı serinin bir parçasıdır. Asıl okuyucuların üniversite öğrencileri ve tarih ile ilgilenen genel okur kitlesi olması beklendi. Bu kitap alanın mütehassısları için yazılmadıysa da, onların da ilgi çekici bazı noktalar bulacakları ümit edilmektedir. Mütehassıslar için daha ayrıntılı eserlerimi İngilizce, Türkçe ve Rusça yazdım.

Serinin editörlerinin isteğine göre bu kitaptaki gayem, dört bin yıldan fazla bir zaman boyunca Mançurya ormanlarından tâ Macaristan bozkırlarına kadar uzanan muazzam bir bölgenin siyasî, iktisadî ve kültür tarihini özetlemekti. Orta Asya, yüzyıllar boyunca bugünkü dünyanın biçimlenmesinde mühim roller oynamış medeniyetlerin, dinlerin, imparatorlukların ve sair siyasî teşkilatların buluşma yeri olmuştur. Gerçekten, modern küreselleşmenin erken unsurlarının Orta Asya'daki imparatorluklara dayandığı ileri sürülmektedir. *Dünya Tarihinde Orta Asya,* giriş niteliğinde bir kitaptır. Gayesi de dünyanın bu çok önemli bölgesindeki ülkelerin ve halkların tarihini aydınlatarak bugünkü dünyaya şekil veren etkenleri genel çizgilerle izah etmektir.

Kitabı büyük bir titizlikle çeviren Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi Dr. Yahya Kemal Taştan'a şükranlarımı ifade etmek istiyorum.

Peter B. Golden
New Jersey, ABD
Ağustos 2014

Çevirenin Ön Sözü

Orta Asya, Kadim ve Ortaçağ dünyasının büyük siyasî teşekküllerini yaratan ve bu coğrafyada kurulan imparatorluklarla müessir bir güç olan, bugün Avrupa, Ortadoğu ve Avrasya'nın etnik, kültürel, siyasî ve dinî çehresinin şekillenmesinde rol oynayan tarihin mühim merkezlerinden biridir.

Kadim dünyaya ait sınırların henüz günümüzdeki kadar geniş olmadığı dönemlerde Avrasya'nın kalbi vasfını haiz bu coğrafyada tesis edilen imparatorluklar ve medeniyetler, tarihe büyük bir ivme kazandırmış; Orta Asya, modern döneme yahut bir diğer ifadeyle sömürgecilik çağına kadar tarihin en mühim amillerinden biri olmuştur. Ne var ki Orta Asya'nın 18. ve 19. yüzyıllarda yaşadığı inhitat ve inkıraz, onun tarih kadar tarih yazıcılığında da belirleyici olan Batı'nın Akıl ve Aydınlanma Çağlarının kıyısında kalmasına sebep olmuştur. Bütün Türk-İslâm dünyasını tesiri altına alan modernleşme ve sömürgecilik tarihinde, Türk-İslam tarihiyle alakalı mevzularda yalnızca üç İmparatorluktan bahsedilir: Osmanlı İmparatorluğu, Safevî İmparatorluğu ve Bâbür İmparatorluğu ile bakiyeleri. Diğerleri pasif ve daha da ötesi artık "tarihsiz halklar"dır. Cengiz İmparatorluğu'nun mirasçısı Altın Orda İmparatorluğu yıkılmış; bu muazzam imparatorluğun halefleri sayılabilecek hanlıklar, kuzeydeki komşuları Rusya'nın ilerlemesi karşısında fazla mukavemet gösterememiştir. Altın Orda'nın bakiyesi bu hanlıkların akıbetini 18. ve 19. yüzyıllarda Türkistan hanlıkları da paylaşmıştır. *Büyük Oyun*'un aktörleri olan İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'daki rekabeti, Çarlık Rusyası'nın ve Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'yı istilası ve sömürge hâline getirmesi neticesinde bu coğrafyada meskun halklar, tarihin faili olmak yerine pasif bir unsuru derekesine düşmüştür.

Orta Asya tarihi ile ilgili tetkiklerin Batı'da ve Rusya'da sömürgecilik faaliyetlerine eşlik ettiğini nazarıdikkate almak gerekir. Üstelik pozitivizm ve biyolojik materyalizmin şekillendirdiği üstün ırk nazariyesi, 19. yüzyıl Şarkiyat ve Türkiyat çalışmalarında da etkili olmuş; modern Batı dışında kalan toplumlar, tarih ve medeniyet üretemeyecek unsurlar olarak tarihin kıyısına itilmiştir.

Batı düşüncesine göre, Mezopotamya, Mısır, Çin, Hindistan ve Orta Asya gibi yerlerde yaşanan tarihin ilk safhalarını izah etmek mümkün değildir. Burada tarih, ihtimaller silsilesiyle birbirine bağlı *vaka-yı âdiye* nevinde tesadüfî olaylardan başka bir şey değildir. Batıya nazaran dünya tarihi, Akdeniz'de Yunan medeniyetinin doğmasıyla başlar. Tarihin faili, yaratıcısı, itici gücü Aryanlardır. Avrupa-merkezci (*eurocentric*) bakış, Montesquieu'dan günümüze Doğu'nun medeniyet yaratacak kabiliyete sahip olmadığı ve ancak taklitçi olabileceğine inanmaktadır. Bu sebeple Batı, kendi tarihini nevi şahsına münhasır ve üstün bir model olarak görmektedir. Günümüzde modernleşme nazariyeleri, bu anlayışın siyasî, içtimaî, iktisadî, kültürel kodlarını belirleyerek bilim üzerinde de müessir olmuştur. Modern toplumlar sosyolojinin konusu olmasına karşılık modernleşmenin dışında/kıyısında kalan toplumlar antropoloji bilimiyle tanışmışlardır. Modernitenin kronolojik zaman ve hiyerarşik konumlandırması yalnız Batı tarihini meşrulaştırmakla kalmamış bunun dışında kalanları tarihin meçhul, pasif nesnelerine dönüştürmüştür. Artık tarih, Batı'nın dayattığı yahut vazettiği kanunlar ve verilerle işleyen bir araçtır. Buna göre Batı akademyasında Türk tarihi, Göktürkler yahut daha iyimser bir ifadeyle Hunlarla başlatılır. Bundan önce Türk varlığı yoktur. Âdeta gökten zembille inen Türkler, bir anda geniş bozkırlara yayılarak imparatorluklar, hanlıklar, devletler ve beylikler/emirlikler kuran yağmacı çeteler olarak tasvir edilir. Arkeolojik verilerde hasis davranan Batılılar, ancak yazılı kaynakların apaçık bir biçimde insanlığın gözü önünde olmasıyla Türklere bir tarih lütfetmeye başlarlar.

Orta Asya sahası ile ilgili Batı'da yapılan çalışmalarda ilk göze çarpan husus, Avrupa-merkezci (Aryan-merkezci) anlayıştır. Dün-

ya medeniyetinin temellerini atan Hint-Avrupalılar, böylece kadim medeniyetlerin ve büyük imparatorlukların beşiği olan Orta Asya'yı ilk yurtları olarak sunmuş ve bu görüş Batılı ilim çevrelerinde de kabul görmüştür. Arkeolojik keşiflerin tercümanı olduğu Türklüğün en eski dönemlerine ait etnik bakiyeler, bir anda "ihtimal dâhilinde" Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların eserine dönüşmüş ve ardından ihtimallerden bahsedenlerin birbirlerine yaptıkları referanslarla bu faraziye katî bir hâl almıştır. Böylece demiri işleyen, atı ehlileştiren, arabayı kullananlar tıpkı bugün modern dünyayı şekillendirdikleri gibi tarihte de Hint-Avrupalı halklar olmuştur. Türkistan'daki arkeolojik hafriyatlarda çıkarılan malzemeler dahi Hint-Avrupa etiketiyle envantere kaydedilmiştir. Dolayısıyla Orta Asya'da yaşayanlar, tıpkı günümüz insanının tahayyülündeki gibi "barbar"dan, medeniyetten yoksun, "zayıf tarihli" halklar olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Üstelik yalnız coğrafî değil tarihî olarak da Orta Asya, medeniyetlerin kendilerini mevzilendirmeye çalıştıkları bir ilmî savaş alanına dönüşmüştür.

Orta Asya, geçmişte Doğu Avrupa, Ortadoğu, Güney ve Doğu Asya'nın siyasî, askerî ve ekonomik hayatında mühim rol oynamıştır. Avrasya kıtasındaki pek çok ülkenin kaderini değiştiren, dünya tarihinin en seçkin imparatorlukları bu coğrafyada kurulmuştur. Türkiye Türkleri tarihinin de ayrılmaz ve belirleyici bir unsuru olan Orta Asya, tarihin en fazla ihmal edilmiş sahalarından biridir. Oysa Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bağımsız cumhuriyetlerin teşekkülüyle Orta Asya yeniden ilgi konusu hâline gelmiş; sahip olduğu kaynaklar, geniş ve bâkir alanları, ulaşım altyapısı bu coğrafyayı dünya için hayatî ve stratejik öneme sahip bir yer kılmıştır.

Türkiye'de Orta Asya tetkikleri gelişme safhasındadır ve henüz tatminkâr neticeler ortaya koyacak mertebeye ulaşılamamıştır. Öncelikle Orta Asya arkeolojisinin emekleme çağında olduğu, üniversitelerde Türk tarihinin en eski dönemlerini aydınlatacak Orta Asya arkeoloji kürsülerinin bulunmadığı ve dolayısıyla bir metottan yoksun olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Orta Asya tarihiyle münasebettar kaynak dilleri bilenlerin sayısı oldukça azdır. Tarih

tetkiklerinde dilbilimin verilerinden, şümullü bir tarih anlayışından ve disiplinler arası incelemelerden yeterince faydalanılmamaktadır. Üstelik genetik bilimin baş döndürücü bir gelişme kaydettiği günümüzde, Türk tarihçiliğinin bu bilimden yeterince istifade etmediğini de maalesef itiraf etmek gerekir. Hâl böyle olunca, tüm eksikliklerine ve olumsuzluklarına karşılık Orta Asya tarihiyle ilgili tetkik eserlerin, seyahatnâmelerin, envanterlerin, arkeolojik raporların tercümesi elzemdir.

Dünya Tarihinde Orta Asya adlı eser, Orta Asya tarihini bir bütün olarak ele almasıyla, Türklerin en eski tarihinden bugüne uzanan tarihî silsileyi özlü şekilde sunmasıyla önem arz etmektedir. Peter B. Golden'ın Orta Asya tetkiklerinde kazandığı haklı şöhret, Türk tarihinin en eski dönemlerine, bilhassa yerleşik-göçebe toplumların ilişkisi ve bunun neticesi olarak halkların teşekkülüne dair fikirleri, bu muhtasar eserinde anlaşılır tarzda genel okuyucuya sunulmaktadır. Golden'ın tarihî hadiselere geniş bir zaviyeden bakan yaklaşımı, Orta Asya tarihinin modern dönemlerini de içermektedir. Bölgenin tarihi yanında siyasî, iktisadî, dinî ve kültür tarihi de ele alınmaktadır. Orta Asya Tarihinin en eski döneminden günümüze uzanan ve okuyucuya özlü bilgiler verilmesini amaçlayan bu eser, üniversite öğrencileri için de kaynak ve ders kitabı olabilecek niteliğe sahiptir.

Eserin tercümesinde Çince ve Çin kaynaklarından aktarılan yabancı isimlerin yazımında Türkiye'de yaygın olarak kullanılan Wade-Giles yazımı esas alınmıştır. Bununla birlikte Pinyin yazımları genel dizinde köşeli parantezle gösterilmiştir. Bunun dışında metin içindeki köşeli parantezde verilenler tercüme edenin tasarrufudur. Mütercim, kendi özgün dilini tarihle alakalı bir eser çevirdiğini dikkate alarak keyifle kullanmaktan sakınmamıştır.

Haritaları büyük bir titizlikle hazırlayan Mertcan Akan'a; tercümeyi büyük bir titizlikle okuyan Aslıhan Dinçer ve Serkan Acar'a; tavsiyeleri ve ikazlarıyla yardımcı olan Prof. Dr. Peter B. Golden'a müteşekkirim.

Yahya Kemal Taştan
İzmir, Ekim 2014

Giriş
Halklar Tabakası

Tarihî olarak *Orta Asya*, bölge ya da bölgedeki halkların hepsine şamil bir tabir değildi. Boy, aşiret, rütbe, mahallî veya dinî bağlar, Orta Asya kimliklerinin esas unsurlarıydı ve bunlar genellikle çok tabakalıydı. Bölgenin büyük göçebe nüfusu için siyasî tahditlerin pek ehemmiyeti yoktu. Halk üzerinde hâkimiyet, toprak üzerinde de hâkimiyeti sağlıyordu.

Binlerce yıldır Doğu ve Batı, Çin, Hindistan, İran, Akdeniz toprakları arasında köprü olan ve çok yakın geçmişte Rusya'nın nüfuz ettiği Orta Asya; Şamanların, Budistlerin, Zerdüştlerin, Yahudilerin, Hıristiyanların, Müslümanların vd. buluşma zemini olmuştur. Mütehavvil etnik, dil, siyasî ve kültürel sınırlar, karşılıklı münasebetlere dayanan; fakat aslında farklı hayat tarzlarına sahip, her biri farklı tabiî çevrelerinde yaşayan iki toplumu içeriyordu: vadilerdeki yerleşik halk ve bozkırdaki göçebeler. Kadim ve Orta çağlardaki müşahitler bölgeyi "medeniyet" açısından sıra dışı telakki ediyorlardı. Muasır tarihçiler, modern öncesi asırların en büyük imparatorluklarını doğurduğu için burasının, Avrasya tarihinin "kalbi" yahut "mihveri" olduğunu düşünmektedirler.

Bugünkü Orta Asya (Muasır Orta Asya)

Sibirya
RUSYA
Baykal Gölü
Buryatya
Mançurya
KUZEY KORE
Ulan Batur
MOĞOLİSTAN
GÜNEY KORE
Gobi Çölü
Pekin
İç Moğolistan
Çin Seddi
Urumçi
Turfan
Doğu Çin Denizi
Kansu (Gansu)
Sarı Irmak
Taklamakan Çölü
Doğu Türkistan
ÇİN
TİBET
Himalaya Dağları

Orta Asya, yeryüzündeki toprakların yaklaşık yedide birini, aşağı yukarı sekiz milyon mil kareyi kaplar. Bugün, kahir ekser Müslüman olan Orta Asya'nın batısı, tarihî açıdan "Batı Türkistan"[1] diye tesmiye edilen Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi eski Sovyetler Birliği'nin yeni bağımsız devletlerinden müteşekkildir. Sovyet politikası, tarihte ilk kez -genellikle siyasî ihtiyaçlara göre tanımlanan- belirli etnik-dil topluluklarını, siyasî açıdan tahdit edilmiş topraklara bağlamaya çalışarak modern devletlerin isimlerini ve sınırlarını belirlemiştir. Müslüman Orta Asya, aynı zamanda yerli Uygur ve başka Türk-Müslüman nüfuslara sahip Çin'deki Doğu Türkistan'ı da ("Xinjiang/Sincan" da denilir) içermektedir. Bir zamanlar çoğunlukla İranî dillerin konuşulduğu Amu Derya Nehri ile Doğu Türkistan arasındaki bölgenin bugün pek çok yerinde Türkçe konuşulmaktadır. "Türk-İran" kültür dünyasını yaratan 1500 yıllık zaman diliminde bir dil değişmesi meydana gelmiştir. Güneyde, etnik menşei ve diliyle kuzeyli komşularına bağlı olan Afganistan, bu halitanın küçük bir kozmosudur.

Orta Asya'nın doğusu, bugün Moğolistan Cumhuriyeti, Çin'in İç Moğolistan Özerk Bölgesi ve Mançurya şeklinde bölünmüş, ekserisi Budist olan Moğollardan müteşekkildir. Dil bakımından Orta Asya'dan farklı olan Tibet, muhtelif zamanlarda Orta Asya meselelerinde ciddî rol oynamıştır.

İtil ile Batı Sibirya arasındaki orman-bozkır bölgeleri, tarihî ve kültürel kökleriyle Orta Asya'ya bağlı mebzul miktarda Müslüman Türk nüfusa sahiptir. Bir kavimler ihracatçısı olan Orta Asya, siyasî ve kültürel açıdan Macaristan, Ukrayna, Rusya ve Ortadoğu'ya kadar uzanmaktadır.

---

[1] Avrupa dillerinde *Turkestan* da yazılır. Türkistân, "Türklerin ülkesi" manasında Farsça bir kelimedir.

Macaristan'dan Altay Dağları ve Mançurya ormanlarına yayılan kır, çöl ve yarı çöl karışımı bozkır, Orta Asya'nın hâkim çevresidir. Yılın üçte birinden fazlası karla kaplı olmasına rağmen zengin otlaklarıyla büyük sürüleri besler. Geniş otlakların yanı sıra vahalarla noktalanan kızgın çöller, bilhassa güneyin en yaygın özelliğidir. Bölgede kuraklık o kadar fazladır ki, yirminci yüzyılın başlarında İngiliz-Macar kâşif Sir Aurel Stein, Lobnor'da (Doğu Türkistan'ın doğusunda) iyi muhafaza edilmiş bir Ortaçağ "mezbelesi" hafriyatından çıkarılan malzemelerin kokusunun hâlâ keskin bir şekilde hissedildiğine şahit olmuştur.[2] Karla kaplı dağların erimesi, göletlerin veya kurumuş nehir yataklarının yaz sıcağında nehirlere dönüşmesine yol açar. Erozyon ve kuraklık devam edegelen bir meseledir.

Ne gariptir ki, uzun yazlar ve kışlar boyunca uyuyan, baharda çiçeklenen bitkiler, hayatlarını çöllerde idâme ettirmiştir. Tarım; Zerefşan, Amu Derya ve Sır-Derya gibi nehirlerden beslenen vahalarda gelişmiştir. İki koldan Aral Gölü'ne dökülen Sır-Derya şimdi maalesef kirlidir. Nehirler, yılın yarısından fazla veya genellikle daha uzun bir müddet kısmen buzlarla kaplıdır. Çin, Hindistan, Mezopotamya ve Mısır gibi büyük medeniyetlerin aksine nüfus, nehir kenarlarında nispeten seyrektir; nehirlerin ticaret ve iletişim yolları olarak işlevi yoktur. Moğolistan'daki Orhun, Selenge ve Kerulen nehirlerinin büyük bozkır imparatorluklarıyla münasebeti vardır; fakat söz konusu imparatorluklarda kayda değer bir iktisadî role sahip olmamıştır. Göçebeler, balıkçılık dışında nehirlerden hiç faydalanmamıştır. Su taşımacılığı, genellikle hayvan postlarından mamul, şişirilmiş sallarla bir nehrin sığ yerinden geçmek manasına gelmektedir.

---

[2] Sir Aurel Stein, *Ruins of Desert Cathay*, vol. 1 (1912; yeni baskı New York: Dover, 1987), 393.

Bozkır sâkinlerinin tarımla uğraşan komşu devletlerle karşılıklı münasebetleri, Orta Asya hakkındaki bilgilerimizin çoğunu şekillendirmiştir. Yerleşik toplumlardan gelen fikirler, kültürel açıdan "barbarların yaşaması zor toprakları"nda varlığını sürdüren göçebelere karşı peşin hükümlüdür.[3] Kadim Pers geleneği, Amu Derya ötesindeki İranî (ve daha sonra Türk) vahşî göçebelerin dünyası *Turan* ile *İran*'ı (tarihî olarak "Pers" diye de tesmiye edilir), iyi ve kötü arasındaki mücadele şeklinde karşılaştırmaktadır.[4] Bu halkları vasıflandıran Çince pek çok kelime, âdet olduğu üzere İngilizceye "barbar" şeklinde tercüme edilmiştir. Ancak bu kelimeler, aslında "vasal" ve "yabancı"dan müşfik olmayan "barbarlara" uzanan çeşitli ince ayrımlara sahiptir.[5] Çinli tarihçiler, göçebelerin "iptidaî" âdetlerinden, mutfaklarından, hayvan derisi, kürk ve keçeden mamul giyimlerinden iğrendiklerini izhar etmekte hiçbir beis görmemişlerdir.

Hâlbuki arkeolojik keşifler, bazı göçebelerin zengin, hatta müreffeh bir hayat sürdüklerini göstermektedir ki bu husus, genellikle aynı müstehzî tavra sahip muasır şahitler tarafından da kabul edilir. Soğukta elzem olan kürk giysilerini, Çin'den elde ettikleri ipekle ve İran'dan gelen kıymetli başka dokumalarla kaplıyorlardı. Şıklıkları için

---

[3] Ruth I. Meserve, "The Inhospitable Land of the Barbarians," *Journal of Asian History*, XVI/1 (1982), 51-89.

[4] Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, Cleveland-New York: World Publishing, 1963, 38-39.

[5] John K. Fairbank, "A Preliminary Framework", *The Chinese World Order* (ed. J. K. Fairbank), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970, 9-10; Lien-sheng Yang, "Historical Notes on the Chinese World Order" *The Chinese World Order* (ed. Fairbank), 20-22; Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road*, Princeton: Princeton University Press, 2009, XXI-XXV, 320-362; Marc S. Abramson, *Ethnic Identity in Tang China*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. Çin'in etnik sınır kavramının karmaşıklığını bütün yönleriyle inceler.

genellikle altın ve yaldızlı nesneler kullanıyorlardı. "Altın Elbiseli Adam"ın çoğunlukla altından mamul veya altın pullarla süslenmiş, uzun bir altın başlıkla (uzun başlıklar, Ortaçağ'da kadınlar arasında da yaygındı; haddizatında bazı arkeologlar, bahsi geçen "Altın Elbiseli Adam"ın savaşçı bir şaman kadın olabileceğini de düşünmektedir) tamamlanmış tören kıyafeti, başta silindir şapka ve uçları tümüyle altın olan "barbar" giyiminin hiç de basit olmadığını göstermektedir.[6] Göçebeler, zengin bir şifahî şiir, şarkı ve müzik geleneğine sahipti. Bazı bilim adamları onların keman gibi yaylı müzik aletlerinin mucidi olduklarına inanmaktadır. Bugün Kazak ve Kırgız gibi Orta Asya halklarının çaldığı *kopuz*, belki de kemanın atasıdır. Yedinci veya sekizinci yüzyıllara kadar uzanan ve Moğolca *morin huur* diye tesmiye edilen at başlı kemanın en eski örneği, 2008 yılında Moğolistan'da bir savaşçının mezarında bulunmuştur.[7]

Kadim ve Orta çağlar müelliflerinin eserlerinde yabancı bir dünya diye idrak edip anlattıkları "barbarlık" ve "soylu vahşi" konuları müşterektir. Aslında, göçebeler "medenî" komşularından daha kana susamış, altın veya ipek hırslısı değildi. Bozkır hayatı çetindi; ne var ki çoğu göçebe, topraklarında yıpratıcı işlerle hayatını sürdürenlere karşı kendilerini üstün bir varlık olarak görüyordu.

---

[6] Vladimir N. Basilov, *Nomads of Eurasia* (trans. Mary F. Zirin), Seattle: Natural History Museum of Los Angeles Country in association with University of Washington Press, 1989, 23-26 . İskit tezyinatı hakkında bk. S. A. Yatsenko, *Kostyum drevney Yevrazii. Iranoyazyçnıye narodı*, Moskva: Vostoçnaya Literatura, 2006, 47-102. Altın Adam'a karşı Altın Kadın hakkında bk. Jeannine Davis-Kimball with Mona Behan, *Warrior Women: An Archaeologist's Search for History's Hidden Heroines*, New York: Warner Books, 2002, 96-107.

[7] Tsagan Törbat et al., "A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khairkhan Mountains, Khovd Aimag, with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia-A Preliminary Report", *Bonn Contributions to Asian Archaeology*, 4 (2009), 373-374.

Zengin ve kozmopolit kültürü, tarım ve ticarete dayanan iktisadî hayatıyla şehirli Orta Asya, çoğu zaman bozkır ve ekin arasında bağ kuran göçebe komşularıyla müşterek hayatın meydana getirdiği (simbiyotik) bir münasebete sahipti.

Orta Asya tarihinin asıl meselelerinden biri, halkların ve dillerin hareketliliği ile yeni etnik varlıkların teşekkülüdür. Diller genellikle müşterek fakat mutlaka biyolojik olması gerekmeyen bir dil menşeine dayalı "ailelere" ayrılmıştır. Hint-Avrupa ve Altay dil aileleri, Orta Asya tarihine hükmetmiştir. Hint-Avrupalılar, MÖ 4500-4000 civarlarında Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan bir dil topluluğu vücuda getirmişlerdir. Bu topluluk, MÖ 3000 veya 2500 civarlarında Orta, Güney ve Batı Asya ile Akdeniz'in kuzeyine ilerleyen topluluklardan kopmaya başlamıştır.[8] Bu dil ailesinin vârisleri Güney Asya'nın Hint (Hintçe-Urduca, Pencap ve Hindistan'daki diğer müteaddit diller), İran ve Afganistan ile Orta Asya'nın İranî dil ailesine (Farisî, Tacik, Peştun ve diğer İranî diller) mensup olanlardan Britanya Adaları'na uzanır; Bask, Fin, Estonya, bazı Fin dilleri ve onların uzak akrabası Macarca dışında bütün Avrupa dillerini içerir.

Eski Altay dil "ailesi" mensupları, Güney Sibirya, Moğolistan'ın doğusu ve Mançurya'da meskûndu. Bugünkü mensupları Özbek, Kazak, Uygur gibi Orta Asya'nın Türkçe ve muhtelif Türk dili konuşurlarını, yine Moğolistan, İç Moğolistan, Çin ve Rusya'ya komşu bölgelerde muhtelif türlerine rastlanılan Moğolca konuşurları ve İtil bölgesindeki Kalmuk halkını içermektedir. Mançu (artık

---

[8] David Anthony, *The Horse, The Wheel, and Language*, Princeton: Princeton University Press, 2007, 5, 11-13, 41-42, 46-59, 81-84, 99-101; J. P. Mallory and D. Q. Adams, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: Oxford University Press, 2006, 442-463.

neredeyse yok olmuştur) ve Mançurya'nın daha küçük Tunguz halkları ise doğu kolunu meydana getirmektedir. Bazı bilim adamları, Altay dil "ailesine" Korelilerin ve Japonların atalarını da dâhil ederler. Kimileri bu bağı reddetmekle kalmaz, Altay dil ailesi fikrine de karşı çıkarlar. Dahası, farklı Altay dilleri arasındaki benzerliklerin, yüzyıllardır devam edegelen karşılıklı münasebetlerin ve kelime ödünçlemelerinin basit bir neticesi olduğunu ileri sürerler.[9]

Orta Asya tarihinin ziyadesiyle gösterdiği gibi, Ortaçağ ve günümüz "halkları" zaman içinde kaynaşmış müteaddit etnik ve dil tabakalarının mahsulüdür ve bilhassa modern zamanlardaki gibi büyük çapta siyasî hesaplamalarla bir araya gelmişlerdir. Dil yayılmasının hangi araçlarla gerçekleştiği her zaman aşikâr değildir. Fetih, toplu göç ve bir halkın başka bir halk tarafından toptan yer değiştirmeye zorlanması bir örnektir. Diğer bir örnek de tedricî sızma, karşılıklı münasebetler neticesinde ortaya çıkan iki dillilikle kendini gösterir. Göçmen topluluklar, genellikle geniş etnik ve karşılıklı dil münasebetlerinin mahsulüdür. Her yeni hareketle birlikte etnik isim ve bu isimle alakalı olarak değişen dil, bayrak yarışında bir başka kümeleşmeye devredilebilir. Neticede aynı ismi taşıyan ve müşterek bir dilin türlerini konuşan halkların aslında birden fazla ve farklı menşeleri olabileceği ihtimal dâhilindedir. Halkların hareketi, girift bir mozaik vücuda getirmiştir. Bugün gördüğümüz etnik-dil haritası, binlerce yılda meydana gelmiş kaynaşmanın zaman içinde belirli bir noktada yalnızca bir anlık görüntüsünü aksettirmektedir. Halkların teşekkülü, devam eden bir süreçtir.

---

[9] Alexander Vovin, "The End of the Altaic Controversy", *Central Asiatic Journal*, XLIX/1 (2005), 71-132; Christopher I. Beckwith, *Koguryo: The Language of Japan's Continental Relatives*, Leiden: Brill, 2004, 164-165, 184-194.